

Journal of Universal History Studies

Sasani Devleti'nin Kuruluşu: Hürmüzgân Muharebesi Üzerine Bir Değerlendirme¹

The Establishment of the Sassanid State: An Evaluation of the Battle of Hormozdgān

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 21. 02. 2024 / 19. 08. 2024

pp. 267-285

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 7(2) • December • 2024 •

Ali Hüseyin Toğay

Researcher, Dr., Kocaeli, Türkiye

Email: alihuseyintogay25@gmail.com

Orcid Number: 0000-0001-7504-8912

Cite: Toğay, A. H. (2024). Sasani Devleti'nin Kuruluşu: Hürmüzgân Muharebesi Üzerine Bir Değerlendirme. *Journal of Universal History Studies*, 7(2), 267-285. <https://doi.org/10.38000/juhis.1441136>

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

* This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike)

* There is no conflict of interest with any person/institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Öz

Bu çalışma, MS 224 yılında Partlar ve Sasaniler arasında meydana gelen Hürmüzgân Muharebesi'nin arka planına vurgu yaparak, sonuçlarının Sasaniler açısından taşıdığı önemi ortaya koymayı hedeflemektedir. 3. yüzyılın başlarında İran'ın Fars Eyaleti bölgesinde ön plana çıkmaya başlayan Sasani Hanedanı, Sasan ve Babek zamanında Part Devleti'ne bağlı İstahr şehrinde dini ve siyasi açıdan güçlü bir konuma ulaşmışlardır. Bilhassa Erdeşîr önderliğinde devletleşme sürecine giren Sasaniler, kısa zamanda Part Devleti ve bu devlete bağlı vasal krallıklar karşısında, varlığını belirgin şekilde hissettirmeyi başarmıştır. Bu bağlamda pek çok kaynak Erdeşîr'in, Part Devleti'ne tabii olan krallıkları bertaraf etmesinin ardından Hürmüzgân Muharebesi'nde Part Şahı IV. Ardavân'a karşı kazandığı tarihî zafer sonucunda İran'da resmi açıdan Sasani Devleti'ni kurduğunu kaydetmektedir. Elbette bu muharebe sonucunda Partların büyük bir güç kaybettiği aşîkârdır. Ancak bu güç kaybının, onların tamamen yok oluşuna sebebiyet verdiğini belirtmek pek doğru değildir. Zira muharebe sonrasında Part soyundan gelen nüfuzlu grupların faaliyetleri, Erdeşîr hükümetini zor durumda bırakmıştır. Dolayısıyla bu çalışma, Sasaniler ve Partlar arasında vuku bulan Hürmüzgan Muharebesi'nin yerel bir muharebe olmadığını, diğer bir ifadeyle de bölgesel bir nitelik taşıdığını hatta ilgili muharebenin sonuçlarının zamanla dönemin küresel dünyasına tesir ettiğini iddia etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Partlar, Sasaniler, Ardavân, Erdeşîr, Hürmüzgân.

Abstract

This study aims to reveal the importance of the results for the Sassanids by emphasizing the background of the Hormozdgân battle that took place between the Parthians and the Sassanids in 224 AD. The Sassanid Dynasty, which emerged in the Fars Province of Iran in the 3rd century, attained a religious and political prominence in the city of Istakhr, a part of the Parthian State, during the time of Sasan and Babak. The Sassanids, which entered the process of becoming a state, especially under the leadership of Ardashir, from the 3rd century AD, managed to make its presence clearly felt in the face of the Parthian State and its vassal kingdoms in a short time. In this context, most sources have recorded that after Ardashir eliminated the kingdoms that were subject to the Parthian State, he officially established the Sassanid State in Iran as a result of his historical victory against the Parthian Shah Ardavân in the Battle of Hormozdgân. Certainly, it is evident that the Parthians experienced a significant decline in power as a consequence of this war. However, it is not accurate to assert that this power loss led to their complete extinction. Following the conflict, the actions of influential groups with Parthian roots posed challenges for the Ardashir government. The present study contends that the Battle of Hormozdgân, fought between the Sassanids and the Parthians, was not a localized conflict; rather, it possessed a regional character, and the outcomes of this war even had repercussions on the global stage.

Keywords: Parthians, Sassanids, Ardavân, Ardashir, Hormozdgân.

Extended Abstract

When we look at the history of ancient Iran, we witness that many wars took place. One of these wars is the battle of Hormozdgān, which took place in 224 between the Sassanids and the Parthians. Sassanid and Parthian relations began during the time of the first leader of the Sassanid Dynasty, a cleric named Sasan. It is known that Sasan was a clergyman who was busy guarding the Temple of Anahita in the city of Istakhr in final period of the Parthians. Sasan's marriage to a woman from the Bāzrangī family, the influential dynasty of the period, increased the political power of the Sassanids. After Sasan's death, Babak became the head of the Sassanid Dynasty. After the death of Sasan, Babak became the head of the Sassanid Dynasty. In his early years, he tried to maintain his predecessor's good relations with the Parthian government. However, the fact that Ardashir later ruled the city of Dārābgerd independently from the Parthian government worried the Parthian shah Ardavān. Ardashir's elimination of a few rulers, especially around Dārābgerd, and then writing a letter to Babak, from him Ardavān's request to kill Gōcīhr, the king of Istakhr under his auspices, would seriously damage the Parthian and Sassanid relations.

Babak killed Guchīhr after this letter. After these developments, Ardavān declared Babak and Ardashir as rebels against the state. Ardashir, who became the head of the Sassanid dynasty after Babak's death, took very meticulous and careful steps to successfully conclude his independence struggle against the Parthians. In other words, instead of directly fighting the Parthian government, he first aimed to eliminate their vassal kingdoms and thus further weaken the Parthians. In line with this goal, Ardashir achieved significant success by fighting against the kingdoms in regions such as Kerman, Isfahan and Mešan. Fearing these invading movements of Ardashir, the Parthian Shah thought it necessary to eliminate Ardashir. He eventually wrote to Ardashir, inviting him to war. Ardashir accepted without hesitation that Ardavān offered the Hormozdgān region for war, and came to this region early with his army. After digging ditches here, he made important preparations against the Parthians by taking the flowing waters in the city under his control. However, the fate of the war will change for Ardashir when influential groups such as Mad, Karka Beth Selok and Adiabene join Ardashir's ranks. Thanks to this power, Ardashir won the war with Ardavān in 224. There were several important reasons why Ardavān was defeated by the Sassanids. The first of these reasons was that the three influential kings mentioned above helped Ardashir in the battle of Hormozdgān on the other hand, there was no strong alliance group to stand by Ardavān. Another reason was related to the political, social and economic depression experienced within the Parthian state, especially since the first years of the 3rd century AD.

Ardashir took advantage of this bad situation of the Parthians and defeated the Parthians. As a result of this war, Ardavān was killed by Ardashir. The significance of this war for Sassanid history was that the Sassanids were officially established in Iran. Certainly, one of the most important questions to be asked here is, did Ardashir's founding of a new state in Iran after the battle of Hormozdgān really cause the Parthians to disappear from the stage of history? When we think that Ardashir went to Tisfūn in 226 and sat on the Parthian throne, and that the Parthian princes resisted until 227, we can clearly state that the Parthians tried to continue their existence in Iran. The success of Ardashir against the Parthians as a result of the Hormozdgān war contributed greatly to the establishment of the Sassanid Dynasty as a political organization in Iran and to the continuation of this political organization for more than 400 years. It is also a fact that the relations of the Sassanids with Armenia and Rome will be shaped by this war. Inside In this respect, this war will affect not only the Sassanids and Parthians in Iran, but also Rome and Armenia. Therefore, the long-term consequences of the Battle of Hormozdgān will affect not only the Eastern geography but also the Western geography. Although it is necessary to conduct more detailed research on this study, research aimed at this goal will contribute to the elucidation of Parthian and Sasanian relations in the academic community.

Giriş

Milattan önce 3. yüzyılda tarih sahnesinde görünmeye başlayan Partlar (Aškānīān) I. Arşak (Arşak) önderliğinde İran'da egemenlik süren Seleukoslara karşı verdiği zorlu mücadelelerin ardından, Part Devleti'ni kurmayı başarmıştır. Kurulduğu yıllardan itibaren; İran, Kafkasya ve Mezopotamya gibi stratejik coğrafyalarda etkin olmaya başlayan Partlar, I. Arşak'tan IV. Ardavān'ın tahta çıkışına kadar, sahip oldukları egemenlik alanlarını muhafaza etmek için başta Roma olmak üzere, birçok devlet ile kıyasıya mücadele içerisine girmiştir. Partlar, rakipleri ile yaptığı savaşlarda bazen büyük zaferlerin yanında büyük yenilgileri de derinden tecrübe etmelerine rağmen yaklaşık beş asır boyunca varlıklarını dış tehlikelere karşı korumayı başarmıştır.

IV. Ardavān² (Artabanus) dönemine gelindiğinde (216 -224) Partlar, dış tehditlerden ziyade daha çok içte meydana gelen bazı kritik sorunlar ile uğraşmak zorunda kalmışlardır. Bu sorunların belki de en önemlisi, İran'ın Fars/Pars eyaletine bağlı küçük bir bölgede ortaya çıkan ve kısa zamanda Partların stratejik şehirlerini ele geçirmeye başlayan Erdeşir-i Babekan'ın (Ardašīr ī Bābakān), siyasi ve askeri girişimleri ile ortaya çıkmıştır. Bu teşebbüslerin nasıl başladığı ve nasıl sonuçlandığı konusunu ayrıntılı olarak ele alan tek temel kaynak, Sasaniler zamanında kaleme alınan; ama daha sonra İslami dönemde yeniden gözden geçirilerek hazırlanan "*Kārnāme-i Erdeşir-i Bābekān (Kārnāmag ī Ardašīr ī Pābagān)*" adlı Pehlevice eserdir. Bununla birlikte Sasani Şahı Erdeşir tarafından Pehlevice yazıldığı düşünülen "*Ahd Ardashīr*"³ adlı kaynak da Erdeşir'in siyasi serüvenine işaret etmesi bakımından son derece önemlidir. Pehlevice yazılı kaynaklar dışında Erdeşir ve Ardavān arasındaki muharebeyi yansıtan ve günümüze kadar ulaşabilmiş olan Firuz Abad'daki⁴ rölyef de kayda değerdir.

Erdeşir ve Ardavān arasındaki çatışma sırasında İran'ın genel durumunun nasıl olduğu konusu da çalışmamız ile yakından ilgilidir. Zira iki lider arasında vuku bulacak olan muharebe, İran'ın konjonktürel yapısını da derinden etkileyecektir. Bu bağlamda muharebe öncesi ve sonrası İran'ın genel panoraması hakkında kıymetli bilgiler aktaran "*Name-ye Tansar be Goshnasb*" adlı eser oldukça önemlidir.

Erdeşir ve Ardavān arasında meydana gelen mücadeleler, İran dışındaki bazı devletlerin ve krallıkların da yakın ilgisini çekmiştir. Örneğin; Roma ve Armenia, Sasaniler gibi güçlü bir hanedanın, İran'ı (Ērānšahr) tamamen ele geçirip, merkezi bir hükümet kurarak içte ve dışta etkin politikalar izlemesinin kendi menfaatlerini olumsuz yönde etkileyeceğini düşünmüşlerdir. Bu açıdan onların, Sasaniler ve Partlar arasında vuku bulan mücadelenin Partlar lehine sonuçlanmasını istemeleri kaçınılmaz durum olmuştur. Bu konu çok kısa da olsa Dio Cassius, Agathias, Herodianus, Agat'angelos ve Movsēs Xorenac'i gibi Romalı ve Ermeni yazarlar tarafından vurgulanmıştır.

² Kaynaklarda V. Ardavān olarak da geçen IV. Ardavān'ın babası V. Balāš'tır (190/1-206/7). Babasının ölümünden sonra oğulları IV. Ardavān ile VI. Balāš arasında taht kavgası yaşandı. Bu zamanda Part toprakları bu iki şehzade arasında bölündü. Buna göre, Ardavān, İran'ın batısında egemenlik sürerken, kardeşi Balāš ise, Mad ve Pars bölgeleri üzerinde hâkimdi. Ancak Ardavān daha sonra elde ettiği siyasi güç sayesinde kardeşini gölgede bırakarak Part idaresini eline aldı. Ardavān'ın iktidarı yıllarında meydana gelen en önemli olay, Roma İmparatoru ilan edilen Caracalla'nın, Part ülkesini ele geçirmek istemesiydi. Kendisini Büyük İskender'in varisi olarak gören Caracalla, büyük bir cihan imparatorluğu kurmayı hedefledi. Bu açıdan öncelikle Roma'nın ezeli rakibi, Partların ortadan kaldırılması gerektiği düşüncesindeydi. Herodianus, Caracalla'nın Partları tuzağa düşürmek için Ardavān'a gönderdiği mektuplar hakkında ilginç bilgiler aktarmaktadır. Ancak Caracalla'nın bu büyük hedefini gerçekleştirmeden, Edessa yakınlarında ölmesi Part şahı Ardavān'a rahat bir nefes aldırdı. Caracalla'nın halefi olan, Macrinus, Part ve Roma arasındaki çatışmaları önlemek için, Ardavān ile barış anlaşması imzaladı. Roma tehdidinden kurtulan Partlar, bu sefer İran'da ortaya çıkan Sasani Hanedanı meselesi ile uğraşmak zorunda kalacaktır (Orosius, 18, 1; Herod. Ab Excessu Divi Marci, 4.10.1; Sheldon, 2010, s. 175; Toğay, 2023, s. 137-138).

³ Sasani Şahı Erdeşir bu eserinde, kendisinden sonra şah olacak şehzadelere devletin ve halkın nasıl iyi bir şekilde yönetilmesi gerektiğine dair nasihatlerini de içermektedir. Bu açıdan eser, İslami dönemde kaleme alınan siyasetname türlerinin yazımına etki etmiştir. "*Ahd Ardashīr*" kitabı, İslami dönemde Pehleviceden Arapçaya çevrilmiştir (Tafazzoli, 1318/1939, s. 215-218).

⁴ Bu tarihi şehir İran'ın Fars bölgesinde yer almaktadır.

Yukarıda işaret edildiği gibi, Erdeşir'in Part Devleti'ne karşı İran'daki şehirleri ele geçirmeye başlaması, Ardavân hükümetinin Erdeşir'e karşı ciddi önlemler alması gerektirdiğini göstermiştir. Bu bağlamda Part şahı, Erdeşir'i ortadan kaldırmak için kendisine bağlı vasal kralları, Erdeşir'in üzerine göndererek onu yok etmeyi hedeflemiştir. Ancak kendisini Ahameniş soyuna dayandıran ve onlar gibi büyük bir imparatorluk kurma hedefi güden Erdeşir, Ardavân'a bağlı krallıkları bertaraf etmeyi başararak, Part hükümetine karşı önemli siyasi ve askeri kazanımlar elde etmiştir. Tabii Part ve Sasani döneminden kalma elle tutulur yazılı kaynakların pek fazla olmamasından dolayı; Erdeşir'in, Partlara tâbi vasal krallara karşı nasıl başarı kazandığını diğer bir ifadeyle, Part hükümetinin henüz tam anlamıyla teşkilatlı bir orduya sahip olmayan Erdeşir'e karşı neden zafer elde edemediği konusunu net bir şekilde ortaya koymak güçtür. Bahsedilen konular hakkında bazı bilgiler aktaran Arap ve Fars kaynakları bulunmaktadır. Ancak bu kaynakların Erdeşir'in başarılarını daha çok siyasi bağlamda ele aldıklarını dolayısıyla bu şahın elde ettiği sosyal, ekonomik ve dini kazanımlarına yeterince eğilmedikleri anlaşılmaktadır. Yine de bu nevi kaynakların aktardıkları bilgiler önemlidir. Konu hakkında takip edilmesi gereken kaynakların başında; Taberî'nin "*Tarih-i Taberî*"si, Bel'amî'nin "*Tarih-i Belamî*"si, Firdevsi'nin "*Şehname*"si, İbn'ül Belhî'nin "*Farsname*"si, Hamza İsfahani'nin, "*Tarih-i Peygamberan ve Şâhân*"ı, Dineverî'nin "*Ahbâr'üt-Tivâl*"ı ve Ebû Mansur Seâlibî'nin, "*Gureru Ahbâri Mülûki'l-Furs ve Siyerihim*"i gibi çalışmalarını yer almaktadır. Bu çalışmada adı geçen kaynaklar yardımıyla Hürmüzgân Muharebesi'nin nedenleri ve sonuçları da anlatılmaya çalışılacaktır. Zira bahsedilen konu hakkında ki hususlar bilinmeden Sasani ve Part ilişkilerinin aydınlatılması mümkün değildir. Ayrıca muharebe, Sasanilerin yaklaşık dört asır boyunca İran merkez olmak üzere birçok coğrafyada egemenlik sürmelerinin alt dinamiğini oluşturması açısından da son derece mühimdir. Keza Sasanilerin, Roma Devleti'ne ve Armenia krallığına izleyeceği dış politikanın ilkeleri de bu muharebe ile şekilleneceği hakikatidir. Diğer taraftan literatürdeki küçük bir boşluğun doldurulmasına katkı sağlamayı amaçlayan bu çalışma aynı zamanda Sasaniler ve Partlar arasındaki muharebenin, Sasaniler açısından nasıl büyük bir zafer olarak algılandığı, buna karşılık Partlar için de nasıl bir hezimet olduğu konusunun yanı sıra Sasanilerin, Partlara karşı verdikleri zorlu mücadelelerden sonra devletleşme süreçlerini nasıl başarıyla tamamladıkları hususuna da ışık tutmaktadır.

Bu makalede ilk olarak, Part ve Sasani münasebetlerinin tarihsel boyutuna değinilecektir. Ardından Erdeşir'in, Hürmüzgân Muharebesi ile sonuçlanacak siyasi faaliyetleri ele alınıp, asıl odak konusu olan ilgili muharebe üzerinde durulacaktır. Sonuç bölümünde ise bu muharebenin Part, bilhassa da Sasan tarihî açısından bir dönüm noktası olduğunu ve sonuçlarının ise İran dışındaki birçok bölgeyi etkilediğine dikkat çekilecektir.

1. Arka Plan: Sasani ve Part İlişkileri

Sasani ve Part münasebetleri, Sasani Hanedanı'nın ilk lideri olan Sasan döneminde başlamıştır. Sasan'ın, İstahr⁵ (Estakhr) şehrindeki Anahita Ateşgedesi'ni korumakla meşgul bir din adamı olduğu kaydedilmektedir (Taberî, 1352/1973, s. 141; Ghirshman, 1350/1971, s. 346-347; Zerrînküb, 1394/2015, s. 414).

⁵ Günümüzde İran'ın Fars Eyaletine bağlı Pasargad şehrine yaklaşık 65 km, Taht'ı Cemşid'e ise 5 km uzaklıktaki tarihi mekân olarak bilinir. Bazı kaynaklar İstahr'ın kuruluşunu antik İran mitolojisinde hüküm sürmüş Pişdadiler ve Keyaniler zamanına dayandırmaktadır. Ahamenişler döneminde bu şehrin tarihi hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. İstahr'ın Partlar bilhassa Sasaniler arasında gelişim gösterdiği bilinmektedir. Adı geçen şehirdeki ilk arkeolojik kazılar 1932 yılında Ernst Herzfeld tarafından yapıldı. Ardından bu kazılar Erich Friedrich Schmidt tarafından yürütüldü (1935-1939). Bu kazılar sonucunda Ahameniş ve Sasaniler dönemini aydınlatacak birçok maddi kalıntılar keşfedildi (Naci ve Nistani, 1399/2020; Bivar, 2012, s. 643-646).

Sasan'ın neden bu ateşgedenin koruyuculuğunu üstlendiği meselesini net şekilde ifade etmek zordur. Muhtemelen kendisi, bu tapınağın sahip olduğu dini konumdan faydalanmak istemiştir. Kaynaklar Sasan'ı, din adamı kimliği dışında cesur bir savaşçı⁶ olarak tanıtanın yanı sıra onun, dönemin nüfuzlu ailelerinden Bazrengilere⁷ mensup, “*Rāmbehešt*”⁸ adındaki bir kadınla evlendiğini kaydetmektedir (Bel'amî, 1353/1974, s. 875; Frye, 1989, s. 66). Sasan'ın, Bazrengilerin siyasi gücünden yararlanmak için böyle bir evlilik yoluna gittiği muhtemeldir (Beyani, 2020, s. 15). Böylelikle onun daha önce koruyuculuğunu yaptığı İstahr Ateşgedesi'nin dinî nüfuzunu elde etmesinin yanında, Bazrengi ile kurduğu siyasi akrabalık sayesinde de İstahr şehri üzerinde kontrolünü artırdığını ifade edilebilir. Sasan'ın bu zamanda Partlara bağlı şekilde yaşamını idame ettirdiğini vurgulamak gerekir. Bu açıdan Sasan döneminde, Part ve Sasani Hanedanı ilişkileri sorunsuz şekilde ilerlemişti. Sasan'ın ölümünden sonra Babek (Babak/ Pāpak), Sasani Hanedanı'nın başına geçmiştir. Kendisi ilk yıllarında selefinin, Part hükümeti ile olan iyi ilişkilerini devam ettirmeye çalışmıştır. Babek bu iyi ilişkiyi, dönemin Bazrengi sülalesi soyundan olan Guçıhr/Gozır üzerinden yürütmüştür. Babek bazı kaynaklara göre Guçıhr'den, oğlu Erdeşir'in yedi yaşına geldiğinde, Darabgird şehrinde “*Ergebad*” -yani kale muhafızı- unvanıyla görev yapan Tîrî'nin yanında eğitim almasını ve Tîrî'nin ölümünden sonra oğlunun bu makama geçmesini talep etmiştir (Bel'amî, 1353/1974). Guçıhr de, Babek'in bu isteğini kabul eder ve Tîrî'nin ölümünden sonra Erdeşir bu makama ulaşmıştır (Bel'amî, 1353/1974, s. 876; Wiesehöfer, 1986, s. 371-376; Altungök, 2015, s. 47). Kaynaklar; Guçıhr'in, Babek'in bu isteğini neden kabul ettiği konusunu açıklamamaktadır. Muhtemelen bu konu Babek'in, Guçıhr ile dostane şekilde ilişkilerini sürdürmesinin yanı sıra onun Part hükümetine bağlılığı ile yakından ilgilidir. Babek'in ileride Erdeşir'in bu makama ulaşmasını sağlamanın, Sasani Hanedanı'nın devletleşme sürecine önemli katkısı olacaktır.

Part ve Sasani ilişkileri, Babek'in son dönemlerinde kritik bir sürece girmiştir. Erdeşir'in, Tîrî'nin ölümünden sonra Darabgird⁹ (Dārābgerd) şehrini, Part hükümetinden bağımsız şekilde idare etmesi, Part şahı Ardavān'ı tedirgin etmiştir. Erdeşir'in özellikle Darabgird civarında bulunan birkaç yöneticiyi bertaraf etmesi ve ardından Babek'e mektup yazarak, ondan IV. Ardavān'ın himayesindeki İstahr kralı Guçıhr'i öldürmesini istemesi, Part ve Sasani ilişkilerinin ciddi şekilde zedelenmesine neden olmuştur (Bel'amî, 1353/1974, s. 877-878). Babek bu mektubun akabinde Şiraz'ın kuzeyinde yer alan ve “*Kāh-ı Sefid*” diye anılan sarayı ele geçirip Guçıhr'i öldürmüştür (Taberî II, 1352/1973, s. 142; Christensen, 1385/2006, s. 134; Daryae, 2010, s. 236-255). Ardından boşalan İstahr Krallığı tahtını da büyük oğlu Şâpur'a itâ etmiştir. Babek çok geçmeden Part Şahı Ardavān'a mektup yazarak Şâpur'un krallığını onaylamasını istemiştir (Debevoise, 1938, s. 268; Meşkür, 1388/2009, s. 71-72). Fakat Ardavān, Babek'in bu isteğini reddetmekle birlikte onu ve Erdeşir'i, devlete karşı asi olmakla suçlamıştır (Bel'amî, 1353/1974, s. 877-878; Ghirshman, 1350/1971, s. 347). Yaşanan bu gelişmelerden sonra, Richard Frye'nin ifadesiyle Babek 205-206 yıllarında Partlara karşı bağımsızlık mücadelesi başlatmıştır (Frye, 1984, s. 292). Sasani sikkeleri üzerine çalışmaları ile tanınan Micheal Alram, Erdeşir'in de bu zamanda kendi adına sikke bastırıldığından bahsederek onun da resmen Part yönetimine karşı bağımsızlık mücadelesi başlattığına işaret etmiştir (Alram, 1999, s. 67-76). Öncelikle Babek'in mi yoksa Erdeşir'in mi, Partlara karşı bağımsızlık mücadelesi başlattığı konusunu net şekilde ortaya koymak zordur. Bu

⁶ Bel'amî'nin aktardığına göre Sasan tek başına 70 ya da 80 süvari askerle savaşarak zafer kazandığını yazmaktadır. Cüzcani'de buna benzer bilgiler vermektedir (Bel'amî, 1353/1974, s. 875; Cüzcani, 1389/2010, s. 153).

⁷ Bazrengi Hanedanı, Partlara bağlı şekilde Fars bölgesini idare eden nüfuzlu bir gruptu (Frye, 1989, s. 66; Zerrinküb ve Ruzbeh, 2019, s. 26-27).

⁸ Christensen, Sasan'ın eşinin adını “*Denag*” şeklinde kaydetmiştir (Christensen, 1385/2006, s. 134).

⁹ Fars Eyaletinin doğusunda yer alan bir şehir. Bazı araştırmacılar bu şehrin kuruluşunu Partlar dönemine dayandırmaktadır (Badenc, 1393/2014, <https://tch.ac.ir/article/Details/8972>).

konuda Erdeşîr her ne kadar Partların kontrolündeki Darabgird şehri üzerinde etkin olarak mevcut hükümet ile çatışmayı göze aldıysa da Babek'in, Part şahı Ardavân'ın en önemli yöneticilerinden olan İstahr kralı Guçîhr'i öldürerek oğlu Şâpur'u İstahr kralı ilan etmesi (M. S. 209), onun resmen Erdeşîr'den önce Partlara karşı bağımsızlık mücadelesi verdiği sonucuna götürmektedir.

2. Erdeşîr'in Siyasi Serüveni ve Sasani Hanedanı'nın Başına Geçmesi

Yukarıda da bahsedildiği gibi, Babek İstahr krallığını, Erdeşîr yerine diğer oğlu Şâpur'un kontrolüne bırakmıştır. Bu durum Erdeşîr'i oldukça rahatsız ederken Şâpur, Erdeşîr ile olası çatışmayı engellemek için ona mektup yazarak, "Ailenin en büyük kişisi olduğuma göre, Sasani Hanedanı'nı ve İstahr'ı idare etmek de benim hakkam." diyerek Erdeşîr'in kendisine biat etmesini istemiştir. Erdeşîr ise Babek'in de ölümünü fırsat bilerek Şâpur'a karşı isyan bayrağı açtı ve kendisi çok geçmeden İstahr şehrine gidip kardeşleri ile görüşerek onları kendisine biat ettirmiştir (Bel'amî, 1353/1974, s. 878; Taberi, 1398/2019, s. 142). Bazı modern eserler bundan farklı olarak Erdeşîr'in 208 senesinde kendisine karşı isyan eden tüm kardeşlerini katlettiğini belirtmektedir (Meşkûr, 1363/1984, s. 382). Josef Wolski, katledilen bu kişiler içinde Şâpur'un da olduğunu yazmıştır (Wolski, 1383/2004, s. 217). Bu olaylar sonucunda Geo Widengren'in ifadesiyle, Erdeşîr 220 yılında Sasani Hanedanı'nın başına geçmiştir (Widengren, 1970, s. 741). Tabii bu konuda kadim kaynakların net bir tarih belirtmemesi bizleri modern araştırmacıların aktardığı bu tür görüşlere yönlendirmektedir. Bu arada Part şahı Ardavân'ın, Sasani Hanedanı içinde meydana gelen iç çatışmaları körükleyecek bir adım atmaması ilginçtir. Muhtemelen bunun nedeni, Part Devleti'nin de içinde bulunduğu sıkıntılı durum ile alakalıdır. Ancak Erdeşîr'in daha sonra İran'daki bazı şehirler üzerine seferler düzenlemesi, Ardavân'ı ciddi şekilde endişelendirmiştir.

Erdeşîr, Sasani Hanedanı içinde otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra yönünü Darabgird'de vuku bulan isyana çevirmek zorunda kalmıştır. Darabgird şehrinin Erdeşîr'e karşı neden isyan ettiği konusunu net olarak ortaya koymak güçtür. Muhtemelen bu şehir halkı, Part idaresine bağlı olduğu için, Erdeşîr'in buradaki nüfuzunu kırmak istemiştir. Erdeşîr de hızlıca bu şehre gidip birçok kişiyi öldürerek, isyanı bertaraf etti (Bel'amî, 1353/1974, s. 879). Bu başarısından sonra Part Devleti'ne bağlı vasal kralları, hâkimiyeti altına almak için geniş çaplı seferler düzenlemiştir (muhtemelen M.S. 220 yılında) (Schippmann, 2011, s. 647-650). Kirman¹⁰ Kralı Balâş ile harp etti (Taberi, 1398/2019: 142; Brosius, 2020, s. 140). İkili arasındaki muharebe Erdeşîr lehine sonuçlanmıştır (Bel'amî 1353/1974, s. 879; Olbrycht, 2016, s. 28; Rezakhani, 2017, s. 29).

İstila hareketlerine devam eden Erdeşîr, Fars bölgesinde etkin olan vasal Menuçehr'i ve Dara'yı öldürmüştür (Taberi, 1398/2019, s. 142; Zerrinkub 1377/1998, s. 416). Seferlerini hızlandıran Erdeşîr, vasal Mehrek Nuşzad'ı da yenmeyi başarmıştır. Bu konu, Kâmâme-i Erdeşîr-i Bâbekân ve Firdevsi'nin "*Şehname*" kaynağında da vurgulanmıştır (Kap, IX. 8-9; Şehname, 1399/2020, s. 1254; Lukonin, 1350/1971, s. 55; Bonner, s. 2020, s. 30). Kazandığı zaferler ile ünlenen Erdeşîr bu sefer İsfahan vasalı Şad Şâpur'u egemenliği altına almıştır (Bel'amî, 1353/1974, s. 881). Akabinde "*Meşan*"¹¹ kralı Bendevi'yi öldürdü (Ya'kübî, 1382/2003, s. 194; Meşkûr, 1363/1984, s. 362). Anlaşılacağı üzere Erdeşîr, Partlara karşı hedefini gerçekleştirmek için, planlı

¹⁰ İran'ın güneydoğusunda yer alan bu şehrin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Kirman ismi ilk kez Ahameniş İmparatoru I. Darius'un (M.Ö. 522-486), kitabesinde geçmektedir. Sasaniler zamanında kaleme alındığı düşünülen "*Şahrestânihâ i Êrânşahr*" adlı Pehlevce eserde Kirman şehrinin, Piruzan Kirman Şahı tarafından kurulduğu yazılıdır. İslam coğrafyacısı Makdisî, eserinde Kirman'a bağlı beş şehristân olduğunu zikreder. Bunlar sırasıyla: Berdsir, Nemaşir, Sircan, Bem, Ciruft (Makdisî, 1379/2000, s. 115; Daryae, 2002, s. 22; Planhol and Hourcade, 2017, s. 251-265).

¹¹ Süryanice Maysân veya Mayşân olarak kaydedilmektedir. Mēsân'nın tam olarak hangi bölgede yer aldığı net olmamakla birlikte bazı kaynaklar Sevad bölgesini işaret etmektedir. Tarihte Mēsân adıyla anılan ve muhtemelen Mezopotamya bölgesinde de egemenlik süren bir krallık bulunmaktaydı. Bu krallık Partların yıkılışına kadar Part şahlarına tâbiydi (Markward 1371/1992, s. 89-92).

ve programlı şekilde adımlar atmıştır. Yani direkt Part hükümeti ile muharebe etmek yerine öncelikle onlara bağlı vasal krallıkları ortadan kaldırıp, Partları daha da zayıflatma amacı gütmüştür.

Taberî'nin yazdığına göre, Part Şahı Ardavân, Erdeşîr'in bu istila hareketlerinden sonra, Erdeşîr'e mektup yazarak şunları demiştir: "*Haddini fazlastıyla aşarak ölümünü hazırladın. Kim sana Fars vilayetlerini ele geçirme izni verdi?*" Erdeşîr de Part şahına şöyle cevap vermiştir: "*Fars vilayetlerindeki tacı, Tanrı (Ahura Mazda) bana verdi ve onun yardımı ile şahları öldürdüm. Mutlaka güzel şehirler kuracağım ve hayalim ise, bir gün seni esir edip öldürerek başını Erdeşîr Horre¹² (Ardashir Khwarrah/Korra) şehrindeki ateşkedeye asturmaktır.*" (Taberî, 1398/2019, s. 143; Beyani 2020, s. 23). Buna ek olarak Dineveri ise "*Çobanzade Sasan'ın oğlu, bu girişimlerinle kendi hayatını tehlikeye attın.*" bilgisini vermektedir (Dineverî, 1371, s. 30). Bu konuda farklı bilgi aktaran Bel'amî ise şöyle yazmaktadır: "*Sen ki tıpkı İstahr köyünden olan baban Babek gibi bir köylüsün, taç ve tahtı ele geçirmek senin neyine! Sen git Kirman ve Pars krallarını öldürmekle yetin.*" (Bel'amî 1353/1974, s. 880). Bel'amî'nin aktardıklarından yola çıkarak, Ardavân'ın, Kirman ve Fars bölgelerinin Erdeşîr'in egemenliğinde kalmasına göz yumduğunu ifade edilebilmektedir. Ardavân, Erdeşîr'in istilalarını durdurmak için Bel'amî'nin zikrettiği bölgelerin kontrolünü Erdeşîr'e vererek uzlaşma niyeti taşıdığı kuvvetle muhtemeldir. Ama Erdeşîr, Ardavân'ı ortadan kaldırıp İran'ın siyasi hâkimi olmak istemesinden ötürü, Ardavân'ın her türlü vaadini rahatlıkla göz ardı etmiştir.

Bu arada Ardavân'ın Erdeşîr'e gönderdiği her mektupta onu ve babasını küçümsemesinin arka planında yaşanmış bazı olaylar bulunmaktaydı. Bu olay, Pehlevce kaleme alınmış "*Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân*" adlı kaynaktaki farklı bir perspektifle anlatılmaktadır. Buna göre; Part ve Sasani Hanedanı ilişkilerinin kısmen iyi olduğu bir dönemde Ardavân, Babek'e mektup yazarak şunları söylemektedir: "*Duyduğumuza göre; ata binmede ve bilgelikte yetkin bir oğlun varmış. Onu düşünmeden sarayına gönder. Kendisi, çocuklarım ve diğer aile üyelerimle vakit geçirsün ve onları eğitsün. Ben de oğlun Erdeşîr'e büyük ihsanlarda bulunayım.*" (KAP, I. 25). Babek de Part şahının bu talebini geri çevirecek konumda olmadığı için gönülsüz bir şekilde Erdeşîr'i, Part sarayına göndermiştir. Böylece Erdeşîr ve Ardavân arasındaki yüz yüze tanışma Part sarayında gerçekleşmiştir. Aynı kaynağın aktardığına göre, bir gün Erdeşîr ve Part şehzadeleri av sırasında aralarında bir sorun yaşanmıştır (KAP, I. 33-37). Bu sorun, Erdeşîr'in Ardavân tarafından cezalandırılmasıyla sonuçlanır. Yaşanılan bu hadise, Erdeşîr'in Ardavân'dan nefret duymasına neden olmuştur. Hatta bu kaynağa göre, Erdeşîr bu saraydan kurtulmak için Ardavân'ın en çok sevdiği hizmetçisi ile birlikte kaçmıştır. Bu haberi duyan Ardavân, Erdeşîr'i öldürmek için adamlarını peşlerinden gönderse de herhangi bir sonuç alamamıştır (KAP, II. 1-2). İlgili kaynağın yaşanılan bu olayları destansı bir şekilde ele alması, kaynağın sorgulanmasına sebep olmaktadır. Ancak bu kaynağın Ardavân ve Erdeşîr arasında yaşanmış gerçek olaylara değinmesi önemli olmuştur.

Elbette iki lideri karşı karşıya getiren siyasi olaylar dışında pek gündeme getirilmeyen dini faktörleri de vurgulamak gereklidir. Part şahları hem ülkedeki feodal yöneticilerin siyasi faaliyetlerinden hem de devlet içerisinde baş gösteren dini ihtilaflardan da ciddi bir şekilde etkilenmiştir (Beyani, 2020, s. 45-46). Bu dönemde Part şahı olan Ardavân'ın da selefleri gibi, İran'da yaşayan tüm milletleri ve dinleri Part Devleti çatısı altında güçlü bir şekilde birleştirememesi, Sasani Hanedanı'nın lideri Erdeşîr'e bir fırsat vermiştir. Sasanilerin temel kaynakları içerisinde yer alan "*Name-ye Tansar be Goshnasb*" adlı kaynağın bu konuda Erdeşîr'i öne çıkararak şu bilgileri aktarması kayda değerdir:

¹² Fars bölgesinde tarihi bir şehir.

“(Büyük) İskender 1200 (inek) derisine yazılan kitabımızı (Avesta) İstahr'dayaktı. Avesta'nın sadece üçte biri gönüllerde kaldı. İnsanların; kisas, din, hadis ve ahkâm bilgileri yoktu. Yaşanan bu olaylardan sonra insanlar yozlaşmaya başladı. Fitnecilik, fesatçılık, bidatçılık, bencillik ve ahlaksızlık arttı. Dolayısıyla (şimdi) bu sorunları halletmek için dini yeniden canlandırmaktan başka bir çaremiz yoktur. Acaba Şahlar Şahu (Erdeşir) dışında bu görevi üstlenen herhangi bir şah duydunuz mu veya gördünüz mü?” (Name-ye Tansar be Goshnasb, III. 54).

“Name-ye Tansar be Goshnasb” isimli kaynak yaşanan tüm bu olumsuzlukların Partlar döneminde vuku bulduğuna işaret etmektedir. Sasaniler döneminde Pehlevice kaleme alınan “Dēnkard” adlı kaynakta da Erdeşir'in İran'a yeniden bir hayat bahsettiği bilgisi yazılıdır. Bahsedilen bu yeni hayat, şüphesiz dini husus ile yakından ilgilidir. Bu husus kaynakta şu şekilde geçmektedir:

Pehlevice Transkripsiyon: “ōy ī ardaxšar šahān šāh pābāgān pād rāst dastwarīh tōsar; ān-iz hammōg ī pargandag hamāg ō dar xwāst. tōsar abar mad ān ī ēk frāz pađirift ud abārīg az dastwar hišt.”

Türkçe Trc: “Bâbek'in oğlu Erdeşir Şehinşah, Tanser'in yardımıyla dağılmış (Avesta) parçalarını bir araya getirdi. Tanser; doğru Avesta parçalarını kabul etti. Bazı parçaları da yanlış addedip onları Avesta'dan çıkardı.” (Dēnkard IV. 17). Bu iki kaynağın da işaret ettiği gibi, İran'daki dini birliğin sağlanması için kutsal kitap Avesta'nın da derlenmesi gerekmiştir.

Genellikle birçok kaynak ve modern eser, Avesta'nın Sasaniler döneminde yeniden tedvin edildiği konusunda hemen hemen hemfikirdir. Ancak bu kitabın Partlar döneminde de tedvin edilip edilmediği konusu tartışmalıdır¹³. Avesta'nın Partlar döneminde tedvin edilmiş olduğunu dikkate alsak bile yine de bu dönemde Zerdüşt dininin etkin olmadığı bir gerçektir. Çünkü bu dönemde; Mitra, Anahita ve Zurvanizm gibi inançlar Part coğrafyasında daha güçlü bir konumda olmuştur (Ghrisman, 1350/1971, s. 349). Bundan dolayı Erdeşir, ülkenin iyi bir şekilde idare edilmesi için feodal yöneticiler yerine Zerdüşt din adamları ile ittifak yapılmasının gerekli olduğunu düşünmüştür (Beyani, 2020, s. 46). Bu ittifakın sağlam temeller üzerine inşa edilmesi için de İran şairi Firdevsi'nin dediği gibi, din ve devletin ayrılmaz bir bütün olması gerekliydi (Firdevsî, 1395/2016, s. 1280). Anlaşılacağı üzere, Erdeşir, İran ülkesinde Zerdüşt dinini ihya etmek için de Ardavān ile rekabet içerisine girişmiştir. Peki Erdeşir için bu din neden bu kadar önemliydi? Bu sorunun cevabı oldukça ayrıntılıdır. Ancak kısaca şunu ifade etmek gerekirse: Erdeşir'e göre iktidarlık makamı, Ahura Mazda tarafından kendisine ve haleflerine özel olarak bahşedilmiş ulvi bir görevdi. Bu makamın koruyucusu ise, yine Ahura Mazda tarafından Sasani Hanedanı'na gönderilen Farrah denilen ilahi bir güç olmuştur Zarrinkoob ve Toğay, 2023, s. 113-134). Bu güç birçok Pehlevice kaynakta vurgulanmıştır (Bundahišn, XV. 109; Šāyest Nē Šāyest, XXII. 259; Zand-ı Wahman Yašt, VIII. 73). “Kārnâme-i Erdeşir-i Bâbekân”'a göre Farrah, henüz Erdeşir'in şah olmadan önce onu birçok tehlikeden korumuştur (KAP, III. 14-20). Dolayısıyla Erdeşir, Ahura Mazda'ya layık olduğunu ispatlamak için Zerdüşt dininin ülke içerisinde adeta milli bir din olarak ilan edilmesi kanaatini taşımaktaydı ve kendisi bu durumu Ardavān'a yazdığı şu mektupta:

“Bizler canıgönülden şahlık yaparak saltanatlık makamının ulûhiyetini arttırıyoruz. Bizler şahlığı Ahura Mazda'dan alıriz. Yalnız ona tapar ona ibadet ve ona itaat ederiz. Bu bizim

¹³ Örneğin, James Darmesteter, K.F. Geldner ve Duchesne-Guillmin gibi Avesta uzmanları; Ahamenişler döneminde Avesta'nın yazıya geçirilmediği ve bunun Partlar zamanında Belâş adındaki hükümdar sayesinde gerçekleştiği, ardından Sasani Şahu Erdeşir'in Tanser adındaki mübedin yardımıyla bu işi devam ettirdiğini belirtmişlerdir. Bazı kaynaklar bu kitabın, II. Şapur ve en son Hüsrev Anuşirvan döneminde nihai şeklini aldığı iddia etmişlerdir (Toğay, 2023 s. 36).

kutsal görevimizdir. Bizler adalete riayet ederiz. Eğer bir şah söylediğim bu özelliklere sahip değİLse ona isyan ederiz. Bu nedenle sen şahlığı hak etmiyorsun.”

sözleriyle kendisinin Ahura Mazda'nın yardımıyla şahlık makamını elde edeceğine de işaret etmiştir (Beyani, 2020, s. 49-50).

Erdeşir bu mektubunda kendisi ve Ahura Mazda ile ilgili bahsettiği bazı hususları daha sonra Nakş-ı Rüstem'de diktireceği kitabesinde şöyle açıklayacaktır:

Pehlevice Transliterasyon: “*Ptkly ZNH mzdysn bgy> rštr MLK>n MLK> > yr>n mnw ctry MN yzt>n BRH bgy p> pky MLK*”

Türkçe Trc: “*Bu kitabe, Tanrı Mazdayasna Erdeşir’ [e aittir] [o] İran Şehinşahi ki Yazdan soyundan [gelmekte ve], Tanrı Bâbek Şah’in oğlu [dur]*” (Saeed, 1392/2013, s. 30).

Bu kitabe dışında Erdeşir’in bastırıldığı bazı sikkelerde de bu durumu anlamak mümkündür (Alram, 2008, s. 18).

3. Erdeşir ve Ardavân Arasındaki Hürmüzgân Muharebesi

Part Şahı Ardavân, Erdeşir sorununu kökünden halletmek için onun ortadan kaldırılmasını zaruri görmüştür. Kendisi doğrudan Erdeşir ile muharebe etmeden önce, son bir hamle yapıp, Ahvaz kralı Nargehoufar’a¹⁴ emir vererek Erdeşir’i öldürmesini istemiştir (Taberî, 1398/2019, s. 143; Brosius, 2020, s. 140; Pigulevskaia, 1372/1993, s. 219). Part Şahı, kendisine bağlı vasal kralları içerisinde bu Ahvaz kralına ayrı bir önem vermiştir. Fakat Erdeşir’in onu da öldürmesi, Ardavân’ı oldukça öfkelenmiştir (Christensen, 1385/2006, s. 134). Nihayetinde Erdeşir’e mektup yazarak onu muharebeye davet etmiştir. Bu arada Erdeşir, Ardavân ile karşılaşmadan kısa süre önce Fars bölgesinde “*Encümen-i Bozorg*” adı verilen bir şûra toplamıştır. Kendisi bu şûrada Partların bu topraklar üzerinde bir musibet olduklarını ve artık onlara karşı isyan etme vaktinin geldiğini ifade etmiştir. Fars Bozorganları ise, Erdeşir’in bu sözünden sonra ona itaat ederek destek vermişlerdir. Sâsânîlere destek verenlerin hepsi Partları ortadan kaldırmak için tek yürek olmuşlardır. Erdeşir destekçilerinin sadakatinden emin olduktan sonra Part Şahı Ardavân’a mektup yazarak onunla muharebeye girişeceğini ifade etmiştir (Beyani, 2020, s. 22).

Erdeşir’in muharebe öncesi bahsedilen şûrayı toplayarak, kendisi için destek aramaya çalışması kayda değerdir. O zaman burada şu soruyu sormak gereklidir. Erdeşir tarafından teşkil edilen bu şûra, Erdeşir ile Ardavân arasında vuku bulacak olan muharebeye nasıl bir etki edecektir? Şûra’da İran’ın değişik bölgelerinde hüküm süren vasal kralları dışında bazı Part soylularının da yer alması aslında muharebenin nasıl sonuçlanacağı konusunda çoktan belirlemiştir. Bununla birlikte bu şûra’nın ileride Sasani Devleti’ni resmi olarak kuracak olan Erdeşir’in hükümetinin temellerini atması açısından da önemlidir. Şûra’ya katılan nüfuzlu yöneticilerin, Erdeşir’i liderleri olarak kabul etmesi bunun bir göstergesidir.

Erdeşir ile Ardavân arasındaki muharebenin hangi bölgede gerçekleştiği konusu tartışmalıdır. Zira bu konuda araştırmacılar arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Örneğin, Taberî, Bel’ami ve Dineveri bu muharebenin Hürmüzgân bölgesinde olduğunu düşünmüşlerdir (Taberî, 1398/2019, s. 143; Bel’amî, 1353/1974, s. 882; Dineverî, 1371/1992, s. 30). Bu konuda farklı görüş bildiren anonim Mücmelü’t-Tevârih ve’l-kısa’a göre, Erdeşir ve Ardavân, Nihavend bölgesinde karşı karşıya gelmiştir (Mücmelü’t-Tevârih ve’l-kısa, 1318/1939, s. 91). Seâlibî, Ardavân’ın, Dujayl şehrinde öldüğünü yazarak, muharebenin bu bölgede olduğuna işaret etmiştir (Seâlibî, 1368, s. 61).

¹⁴ Taberî Ahvaz kralının adını Nirufer olarak yazarken Bel’amî ise Beydufere olarak kaydetmiştir (Taberî, 1398/2019, s. 143; Bel’amî, 1353/1974, s. 881).

Modern araştırmacılar da bu konuyu eserlerinde işlemişlerdir. Örneğin, Geo Widengren Sasaniler ve Partlar arasındaki muharebenin İsfahan ve Nihavend arasında bulunan Golpāyegān bölgesinde olduğunu yazar (Widengren, 1970, s. 738). Klaus Schippmann da Geo Widengren ile aynı görüştedir (Schippmann, 1396/2017, s. 16). Bu tartışmaya dâhil olan Richard Frye, Kuzey İsfahan bölgesini ileri sürmüştür (Frye, 1984, s. 293). Roman Ghrisman da bu konuda görüş bildirerek muharebenin Şuş'ta olduğunu kaydetmiştir (Ghrisman, 1350/1971, s. 347). Bazı araştırmacılar bundan farklı olarak iki lider arasındaki muharebenin Rey şehrinde vuku bulduğunu düşünmüşlerdir (Keyani, 1374/1995, s. 373-374). Arthur Christensen, Cevad Meşkûr, Şapur Shahbazi ve diğer araştırmacılar bu muharebenin Hürmüzgân bölgesinde olduğunu iddia etmişlerdir (Christensen, 1385/2006, s. 136; Shahbazi, 2012, s. 469-470; Meşkûr, 1363/1984, s. 383; Zerrinkoob, 1394/2015, s. 417).

Muharebenin, Hürmüzgân bölgesinde olduğu görüşü daha ağır basmaktadır. Zira bu dönemde bölge halkının Partların safında yer aldığını düşündüğümüzde, Ardavān'ın da bu durumdan istifade ederek, Hürmüzgân halkının yardımıyla Erdeşîr'i ortadan kaldırmayı planlamış olabilir. Ancak bu dönemde Hürmüzgân halkının gerçekten de Erdeşîr ve onun ordusu ile mücadele edebilecek güçlerinin olup olmadığı sorusunu da sormak gereklidir. Bu sorunun cevabı, “*Name-ye Tansar be Goshnasb*” adlı kaynakta mevcuttur. İlgili kaynak bu dönemlerde İran'ın genel tablosunu şöyle tasvir etmektedir:

“*Dört yüz yıldır (bu ülke); dinsiz, edepsiz, ilimsiz, hikmetsiz gibi insan kalığına girmiş şeytanlar ile doluydu. Onlar; dünyaya yağma ve fesattan başka bir şey getirmeyen bir kavimdi; (onlar yüzünden) şehirler çöl oldu ve binalar yerle bir edildi. (Erdeşîr) on dört yıllık bir süre içinde, kuvvet ve becerisiyle buraya kadar vardı. Kendisinden önceki dört yüz bin yılda hiç kimsenin başaramadığı bir şekilde (İran ülkesinin abadi için) çok uğraştı. Mesela şehirler kurdu. Yollar yaptı. Evler inşa etti. Bu sayede nüfus arttı...*” (Name-ye Tansar be Goshnasb, XVII. 91).

İlgili kaynağın aktardıklarından yola çıkarak, İran halkının Erdeşîr'in şahlığından önce gerek siyasi gerekse de sosyal ve ekonomik açıdan buhranlı bir yaşam sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda dikkat çeken en önemli husus, Hürmüzgân halkının Erdeşîr ve Ardavān arasında vuku bulacak olan muharebeyi, Ardavān lehine çevirecek güçte olmadıkları gerçeğidir. Bu da Ardavān'ın bu bölgeyi muharebe yeri olarak seçerek Erdeşîr'e karşı başarılı olabileceğine dayanan planının doğru bir strateji olmadığını göstermektedir.

Erdeşîr, Ardavān'ın muharebe için Hürmüzgân bölgesini önermesini tereddüt etmeden kabul edip erkenden ordusuyla bu bölgeye gelmiştir. Kendisi burada hendekler kazdıktan sonra şehrin su kaynaklarını kontrolü altına alarak Partlara karşı önemli hazırlıklar yapmıştır (Taberî, 1398/2019, s. 143; Roozbeh ve Zerrinkub 2019: s. 13-15; Meşkûr, 1388/2009, s. 75). Ama Erdeşîr açısından muharebenin kaderini bu hamlelerden ziyade, onun safına katılacak olan nüfuzlu gruplar değiştirmiştir. Bu konuda Firdevsi, Deylem¹⁵ askerlerinin Erdeşîr'in ordusuna dâhil olduğunu yazar (Firdevsî, 1395/2016: s. 977). Pigulevskaia ve Richard Frye gibi araştırmacılar da, Mad, Karka Beth Selok ve Adiabene krallıklarının da Erdeşîr ile ittifak yaptıkları bilgisini aktarırlar (Debevoise, 1938, s. 268; Pigulevskaia, 1372/1993, s. 220; Frye 1983, s. 118). Yukarıda bahsedilen grupların Erdeşîr'e yardım etmesi, muharebenin Erdeşîr lehine sonuçlanmasını sağlayacaktır. Burada şu önemli soruyu da sormak icap etmektedir. Acaba bahsi geçen bu nüfuzlu gruplar, Partlara karşı neden düşmanca hareket etmişlerdir? Diğer bir ifadeyle bu grupların, Part Şahı Ardavān'ın hükümeti döneminde kendi içlerinde bağımsız şekilde varlıklarını sürdürdüklerini dikkate aldığımızda, onların Ardavān'a karşı bu tutumları, gerçekten kendi lehlerine mi sonuçlanacaktır? Bu gibi güçlü grupların, İran'da Partlar gibi zayıf bir

¹⁵ Deylem hakkında bilgi için (Wolfgang Felix & Wilferd Madelung, 1995, s. 342-347).

devlet yerine, gün geçtikçe güçlenen Sasani Hanedanı'nın safında yer almayı kendileri için daha büyük kazançlar sağlayacağını düşünmüşlerdir (Beyani, 2020, s. 27). Aslında bu grupların kısa vadeli olsa da Erdeşir ile birlikte hareket etmeleri sayesinde bazı siyasi kazançlar elde etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Fakat Erdeşir'in ileride devleti resmi olarak kurduktan sonra merkezi otoriteyi güçlendirmek amacıyla, İran'a hâkim olan nüfuzlu grupları tamamen boyunduruğu altına almak istemesiyle, onların bu konuda verdikleri karar, yani Erdeşir'in safında yer almaları kendi aleyhlerinde sonuç doğuracaktır. Erdeşir elde ettiği bu güç sayesinde 28 Nisan¹⁶ 224 yılında Ardavân ile yaptığı muharebeyi kazanmıştır. (Ahd Ardashîr, II. 10; Wiesehöfer, 1994, s. 153; Christensen, 1385/2006, s. 137; Pourshariati, 2008, s. 45; Yücel, 2018, s. 67; Sivrioğlu, 2023, s. 35).

Ardavân'ın Sasaniler karşısında hezimete uğramasının birkaç önemli nedeni bulunmaktaydı. Bu nedenlerin ilki, yukarıda bahsedilen birçok vasal kralın, Erdeşir'e yardım etmesi, buna karşılık, Ardavân'ın yanında yer alacak güçlü bir ittifak grubunun olmamasıydı. Movsēs Xorenac'i eserinde, Armenia Kralı Hüsrev'in, Erdeşir ve Ardavân arasındaki muharebe sırasında yardım etmek için askerleri ile birlikte Ardavân'ın yanına gitmeye çalıştığını belirtse de Hüsrev'in, Ardavân'ın ölüm haberini duymasından sonra tekrar ülkesine geri dönmek zorunda kaldığını yazmaktadır (Movsēs Xorenac'i, Patmut' iwn Hayoc, I. 71). Bir başka neden ise, bilhassa miladi 3. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Part devleti içerisinde yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik buhranla ilgili olmuştur. Buna ek olarak Partlar, en büyük rakibi olan Roma ile yaptıkları uzun ve çetin mücadeleler yüzünden zaten büyük güç kaybı yaşamışlardı. Erdeşir de bunlardan istifade ederek Partları yenilgiye uğratmıştır (Diakonoff 1351/1962, s. 111; Toğay, 2023, s. 137-140). Bu muharebe sonucunda Ardavân, Erdeşir tarafından öldürülmüştür (Herod. Ab Excessu Divi Marci, VI. 6.3.5; Agath. Historiae, II. 7; Agat. Patmut' iwn Hayoc, I. 18; Movsēs Xorenac'i, Patmut' iwn Hayoc, I. 71). Muharebenin en önemli sonucu ise Sasanilerin, Partlar ile giriştikleri zorlu mücadelelerin doruk noktasını teşkil eden Hürmüzgân galibiyetinden sonra İran'da resmî olarak kurulmuştur (Frye, 1968, s. 118). Erdeşir muharebe sonucunda, İran'ın değişik bölgelerinde egemenlik süren vasal kralları üzerinde de siyasi otoritesini artırarak, merkezi bir hükümet kurma yolunda önemli adım atmıştır.

Erdeşir, Partlara karşı zafer kazandıktan sonra bu başarıyı ölümsüzleştirmek için Firuz Abad şehrinde bir rölyef yaptırmıştır (Toğay, 2023a, s. 11-12). Yunanca 4, Pehlevice 3 ve Partça 3 satırdan oluşan bu rölyefte, Erdeşir atın üzerinde süslü bir elbise içinde görünmektedir ve karşısında Ahura Mazda bulunmaktadır. Ahura Mazda atın üzerindeki Erdeşir'e tacı vermektedir.¹⁷ Ahura Mazda'nın bindiği atın altında Ehrimen bulunurken Erdeşir'in atının altında ise Part Şahı IV. Ardavân'ın resmi çizilmiştir (Herzfeld, 1935, s. 78). Bununla birlikte üç Sâsânî savaşçısı ile üç Part savaşçısı da tasvir edilmiştir. Erdeşir bu rölyefte at üzerinde, Ardavân'ı yenilgiye uğratmış şekilde nakşedilmiştir. Bu tarihî rölyefte Erdeşir'in oğlu Şâpur'un ve bir Sâsânî yöneticisinin de soylu Part yöneticilerini öldürdüğünü gösteren bir tasvir yer almaktadır (Walther, 1385/2006, s. 161-162; Vendayi, 1398/2019, s. 32-33).

Erdeşir'in bu rölyefi yaptırmasının asıl hedefi, kendi şahlığını, İran halkı nezdinde gerek dini gerekse de siyasi açıdan meşrulaştırarak, onların desteğini alabilmektir. Burada gündeme gelen soru ise, Erdeşir'in Hürmüzgân Muharebesi'nden sonra İran'da yeni bir devlet kurması, Partların gerçekten de tarih sahnesinden silinmesine neden olmuş muydu? Erdeşir'in 226 yılında Tisfün'a¹⁸ gidip Part tahtına oturması, bunun yanında

¹⁶ Wiesehöfer, 1994, s. 219, Shahbazi, 2012, s. 469-470.

¹⁷ Bu tür rölyeflerde Akhemenid hatta daha sonra Nemrut dağı kabartmalarına benzer figürler bulunmaktadır (Abed, 2019, s.219).

¹⁸ Tarihi Tisfün adı; Yunanca, "Ktēsiphōn", "T(h)sifōn" veya "Et (h) sifōn", Süryanice "Otyšpwn", Ermenice "Vispwn", Rus kaynaklarında "Ktesfon", Mani metinlerinde "Tyšfwñ", Pehlevice transkripsiyon metinlerinde ve Soğdça "Tyšpwn", Arap kaynaklarında ise "Medain", "Tisfün" ve "Tisfinc" şeklinde geçmektedir. Tisfün coğrafi konum itibarıyla Bağdat'ın 35 km güneyinde yer almaktadır (Beyani, 1377/1999, s. 49: 52- 53; Bakır ve Altungök, 2014, s. 1-40; İneyatullah ve Musevi 1393/2014, s. 911; Kröger, 1993, s. 446-448).

Ardavân'ın kardeşlerinden biri olan V. Balās'ın da 227 yılına kadar Erdeşir'e karşı mukavemet gösterdiğini düşündüğümüzde, Partların İran'daki varlıklarını devam ettirmeye çalıştıklarını açık şekilde ifade edilebilmektedir (Wiesehofer 1986: s. 371-376). Zaten bu zamanda Mezopotamya bölgesi de Partların elinde olmuştur (Schippmann, 1396/2017, s. 17). Buna ek olarak, Lukonin de Ardavân'ın bir oğlunun 230 yılına kadar İran'ın kuzey bölgelerini idare ettiğini yazması, durumu daha da netleştirmektedir (Lukonin, 1350/1971, s. 56).

Part soyundan gelen nüfuzlu yöneticiler, Part Devleti'ni tekrar diriltmek için bazı yabancı devletler ile irtibat içerisine girmişlerdir. Partlar; Roma, Saka, Armenia ve Kuşan ile ittifak kurarak Sâsânîlere karşı mücadele hareketi başlatmışlardır (Ghrisman, 1350/1971, s. 348). Bu ittifak grubunun başında ise Armeni Kralı II. Hüsrev¹⁹ ile Part şehzadeleri yer almıştır Burada şu soruyu da sormak gereklidir. Yukarıda adı geçen devletlerin, Sasaniler tarafından yenilgiye uğratılmış olan Partlara, diğer bir tabirle, Part şehzadelerine yardımcı olmak istemelerinin nedeni neydi? Şirin Beyani bu soruyu: *“Roma ve Kuşan gibi devletlerin, İran coğrafyasında Sasaniler gibi yeni ve güçlü bir devlet yerine zayıf ve güçsüz olan Part gibi bir devletin olmasını tercih ettiklerini.”* şeklinde cevaplamıştır (Beyani, 2020, s. 36-37). Doğu coğrafyasında yaşanan bu iktidar değişikliğinin özellikle Roma İmparatorluğu için önemli sonuçlar doğuracağını dikkate aldığımızda Roma'nın İran'da kurulan bu yeni devletin varlığından pek memnun olmayacağı hakikatıdır (Pilevneli Çubuk, 2021, s. 38).

Sasaniler ve Partlar arasındaki çatışmalara devrin diğer güçlü devletlerin de dâhil olması, şüphesiz bahsedilen mücadelelerin geniş bir sahaya yayılmasına yol açmıştır. Yukarıda zikredilen devletlerin, Part soyundan gelenlere yardımcı olmalarının belki de asıl nedeni, Romalı tarihçi Dio Cassius ve Herodianus'un da işaret gibi, Sasani Şahı Erdeşir'in, kendisini Ahamenişlerin varisi olarak görüp, eski atalarının topraklarını ele geçirmek arzusu ile yakından alakalı olmuştur (Cass. Rhomaika, LXXX. 4; Herod. Ab Excessu Divi Marci, VI. 6.2.2). Bu toprakların Roma ve diğer devletlerin egemen olduğu coğrafyaları da kapsadığını düşündüğümüzde onların bu konuda tedirgin olması tabii bir durum olmuştur. Erdeşir dışta böyle bir politika gütmek yerine, sadece İran coğrafyası üzerinde etkin olma amacı taşıyorsa, muhtemelen adı geçen devletlerin, Sasanileri pek ciddiye alamayacakları ortaya çıkacaktı. Ancak Erdeşir'in emperyal bir güç olma arzusu içerisinde olduğunu idrak eden devletler, örneğin; Roma ve Kuşanlar hiç vakit kaybetmeden kendi ordularını Part şehzadelerin emrine vererek Sasanileri içte ve dışta pasifize etmeyi amaçlamışlardır. Zaten Ardavân'ın iki oğlu da Kuşanların yanına sığınarak Kuşan Kralı'ndan, Sasanilere karşı yardım talebinde bulunmuşlardı. Part sülalesinden Karin gibi nüfuzlu aileler de bu ittifaka katılarak Sasanilere karşı mücadele içerisine girmişlerdir (Ghirshman, 1350/1971, s. 347). Fakat bahsedilen devletlerin şimdilik doğrudan Sasanilere savaş ilan etmedikleri ve bunun yerine Part soyluları üzerinden bir vekil savaşı yürüttükleri anlaşılmaktadır. Ancak Agat'angelos eserinde özellikle Armenia kralı Hüsrev'in Ardavân'ın ölümünden bir yıl sonra, Kafkasya'daki Albania²⁰ ve Gürcü krallığının yanı sıra Hunlar ile de anlaşış, Sasani başkenti yakınlarında konumlanan Asuristan bölgesini tarumar ettiklerini yazar (Agat. Patmut'iw'n Hayoc, I. 19). Ancak Agat'angelos'un aktardığı bu bilgileri farklı kaynaklardan teyit etmek zor olmuştur.

Erdeşir her açıdan güçlü düşmanlar ile karşı karşıya kalmıştır. Ancak birçok harpte kendisine karşı oluşan ittifakları bertaraf ederek önemli zaferler kazanmıştır. Erdeşir güçlü rakiplerini yenmek için bazen onlara rüşvet vermek zorunda kalmıştır (Beyani, 2020, s. 36-37). Bu Sasani şahı, kendisine karşı oluşturulan tüm

¹⁹ Richard Frye bu adı, Tiridates olarak da zikretmiştir (Frye, 1984, s. 293). Agathangelos ve Movsēs Xorenac'i, II. Tiridates'in ismini muhtemelen Mısır yazıtlarından esinlenerek Hüsrev (Xosrov) şekliyle kullanmışlardır (Cinemre, 2018, s. 82).

²⁰ Yukarıda bahsedilen Albania adı, ilk kez Büyük İskender ile Ahamenişler arasında vuku bulan Gaugamela Savaşı (M.Ö. 331) zamanında anıldı. Albania Krallığı, I. Şapur zamanında Sasanilerin egemenliği altına girdi. Antik çağlardan itibaren Albania şeklinde zikredilen bu bölge, müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Arân isminine dönüştü (Bosworth, 2011, s. 520-522).

engelleri aşarak, İbn'ül Belhî'nin ifadesiyle 80, İsfahani'nin ifadesiyle de 90 mülûkü'l tavâife²¹ kralını öldürmüştür (İbn'ül Belhî, 1385/2006, s. 60; İsfahani, 1395/2016, s. 44). Erdeşir'in gerçekten de İbn'ül Belhî, İsfahani ve diğer İslam müelliflerinin belirttiği sayıda mülûkü'l tavâife'yi öldürüp öldürmediğini net şekilde ortaya koymak zor olmuştur. Erdeşir'in yaşamı boyunca tüm bu faaliyetlerini gerçekleştirmiş olması pek mümkün gözükmemektedir. Ancak onun yukarıda belirtilen sayı kadar olmasa da birçok nüfuzlu mülûkü'l tavâife'yi egemenliği altına aldığı kuvvetle muhtemeldir. İran coğrafyasını kontrolünü sağlayan Erdeşir, "Şehinşah" unvanını alarak ülke dışında da önemli seferler yapmaya başlayacaktır. Erdeşir'in dışta geniş çaplı seferler düzenlemesinin nedenlerinden biri, Hürmüzgan Muharebesi sırasında ve sonrasında Part varislerine yardımcı olmaya çalışan devletlere bir gözdağı vermek istemiş olmasıdır Elbette Erdeşir'in hangi bölgeler üzerine sefer düzenlediği meselesi farklı bir çalışmanın konusudur. Ancak muharebe sonrasında Sasanilerin, Armenia ile ilişkilerinin nasıl ilerlediği hususu üzerinde durmakta fayda vardır. Çünkü daha önce de işaret edildiği gibi, Hürmüzgan Muharebesi'nden sonra Part soyundan gelen gruplar bu bölgeye firar ederek Erdeşir hükümetine karşı mücadele içerisine girmişlerdir. Onların bu bölgeye firar etmelerinin en önemli nedeni, bu zamanda Part şehzadelerinin Armenia Krallığı'nın yönetiminde etkili olmasıdır (Perviz, 1382/2003, s. 49). Dolayısıyla Sâsânîlerin Armenia'ya karşı saldırgan bir politika izlemelerinde Partların soydaşlarının Armenia'yı yönetiyor olmasının önemli bir rolü vardır (Tekin Cinemre, 2022, s. 70). Diğer bir tabirle de burası Part varislerinin kalesi konumunda olmuştur. Erdeşir de gerek Armenia'daki Part soylularının gücünü kırmak gerekse de burasını hâkimiyeti altına almak için harekete geçmiştir.

Movsēs Xorenac'î kaleme aldığı eserinde, Erdeşir'in Anak adlı bir adamına, Armenia kralını öldürmesi durumunda ona Part bölgesinin krallığını vaat ettiğini ve ardından Anak'ın da Armenia'ya giderek kralı öldürdüğünü yazmıştır Movsēs Xorenac'î, Patmut' iwn Hayoc, I. 67). Agat'angelos konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi vererek şunları aktarmıştır: Erdeşir, Armenia tehlikesini bertaraf etmek için bir konsil teşkil etmiştir. Kendisi burada yardımcılara ve diğer yöneticilerine danışmıştır. Ardından konsilde yer alan ve Part sülalesinden olan Anak adlı kişi söz alarak Armenia kralını öldüreceğini belirtmiştir. Erdeşir de bu durumu onaylayarak onu Armenia bölgesine göndermiştir. Anak, Armenia kralı Hüsrev'in güvenini kazanmak için Erdeşir'e isyan ettiğini söylemiştir. Hüsrev de bu olaya sevinerek onu iyi bir şekilde ağırlamıştır. Anak, Hüsrev'in güvenini kazandıktan sonra orada birkaç ay kalır. Akabinde yakaladığı uygun bir fırsatta onu öldürmüştür²² ve ardından yakınlarıyla birlikte saraydan kaçmıştır. Fakat Anak bu firar sırasında Aras nehrinde boğulmuştur. Yakınları da Hüsrev'in askerleri tarafından öldürülür (Agat. Patmut' iwn Hayoc, I. 33). Hüsrev'in ölüm haberini duyan Erdeşir çok mutlu olmuştur. Hatta kendisi Hüsrev'in ölüm olayını kutlar ve daha sonra bu fırsattan yararlanmak için de Armenia bölgesine sefer düzenlemiştir (Agat. Patmut' iwn Hayoc, I. 35).

Movsēs Xorenac'î ve bilhassa da Agat'angelos'un konuyla ilgili aktardığı bilgiler önemlidir. Fakat Erdeşir'in Armenia kralını öldürtmek için yalnızca bir adamını Armenia bölgesine göndermesi ne kadar makul gözükmektedir? Elbette Agat'angelos'un belirttiği gibi, Anak'ın Part soyundan olması, Armenia kralının ondan şüphelenmemesini sağlamıştır. Belki de Erdeşir bu durumu bildiği için Anak'ı Armenia'ya göndermiştir. Buna rağmen Agat'angelos'un konuyla ilgili aktardığı bilgilerin yarı hikâye ve yarı gerçek şeklinde olması, olayların gerçekliğine gölge düşürmektedir.

²¹ Genel olarak bir devletin egemenliği altında yaşamını sürdüren küçük devletçikleri nitelendirmektedir. Bunun dışında Arapların, M.Ö 3. yüzyılda Makedonya Kralı Büyük İskender'in ölümünden sonra parçalanan imparatorluğu ve bu imparatorluk üzerinde kurulan ömeğin; Ptolemaios, Seleukos, Antigonos ve Part gibi krallıkları belirtmek için de kullandıkları bir ibareydi.

²² Geniş bilgi için bkz. Agat. Patmut' iwn Hayoc, I. 24-34.

Bununla birlikte, Erdeşir zamanında Armenia'nın, Sasani Devleti'nin egemenliğine girip girmediği konusu tartışmalıdır. Örneğin Roma tarihçisi Dio Cassius, Erdeşir'in bu bölge üzerine yaptığı sefer sırasında; Armenia, Med ve Part grupları tarafından yenilgiye uğratıldığını kaydetmiştir (Cass. Rhomaika, LXXX. 3). Ama Ya'kübi bu görüşten farklı olarak Erdeşir'in bu bölgeyi hâkimiyeti altına aldığını yazar (Ya'kübi, 1382/2003, s. 194). Bu konuda modern araştırmacılar da sessiz kalmamışlardır. Mesela Klaus Schippmann, Erdeşir'in Armenia coğrafyasını ele geçiremediğini ileri sürmüştür (Schippmann, 1396/2017, s. 19). Josef Markwart da Armenia'nın I. Şâpûr döneminde Sasanilerin kontrolü altına girdiğini ifade etmiştir (Markwart, 1371/1992, s. 213).

Bu zamanda Batı dünyasının lideri olan Roma İmparatoru Alexander Severus'un, Partları İran'da tasfiye eden Sasani Şahı Erdeşir'in bu bölgeyi ele geçirmesine razı olamayacağı gerçeğidir. Dolayısıyla uzun yıllar boyunca Sasaniler ve Romalılar arasında bir tampon görevi üstlenecek olan Armenia bu durumdan ciddi bir şekilde etkilenecektir. Ancak Armenia meselesi konusunda ne Erdeşir ne de Severus somut bir başarı elde edebilmiştir (Daryae, 2009, s. 4). Bu sorun da haleflerine miras olarak kalacaktır.

4. Sonuç

Geç Antik Çağ dönemini tesiri altına alan Sasani Hanedanı'nın, Sasan ve Babek adlı yöneticiler zamanında İran'ın farklı bölgelerinde hüküm süren vasal krallar arasında güçlü bir konuma ulaşamadıkları bir gerçektir. Ancak, Sasan ve Babek zamanında Sasani Hanedanı'nın elde etmiş olduğu siyasi ve dini güç, ileride Erdeşir tarafından kurulacak olan Sasani Devleti'nin temellerinin atılmasında önemli rol oynayacaktır. Sasani tarihinde parlak bir şah olarak algılanan Erdeşir, seleflerinin elde ettiği kazanımlardan yararlanarak, İran'da egemenlik süren Part Devleti'ni ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Kendisi bu konuda son Part Şahı Ardavân ile yaptığı Hürmüzgân Muharebesi'nde zafer kazanarak bu hedefini gerçekleştirmiştir. Ancak Hürmüzgân Muharebesi'nden sonra Part soyundan gelen şehzadeler ve nüfuzlu yöneticilerin her fırsatta yeni kurulan Sasani hükümetine karşı mücadele etmesi, Erdeşir'in Partları tam anlamıyla egemenliği altına alamadığını göstermektedir. Tabii İran coğrafyasında yaklaşık beş asırdır kök salmış Part nüfuzunu kırmak o kadar da kolay bir iş değildir. Bu açıdan İran coğrafyasındaki Sasani ve Part rekabeti, Sasanilerin son dönemine kadar devam edecektir. Hatta Sasani tarihinde meşhur bir savaşçı olarak bilinen ve Part soyundan gelen Behram Çubin adlı komutanın, Sasani hükümetine karşı yapacağı isyan hareketinin bir nedenini, Sasaniler ve Partlar arasında süregelen bu rekabete bağlayacak olması tesadüfi bir durum değildir. Bu isyan, Sasani Hanedanı'nın temellerinin sarsılmasına neden olacaktır. Aynı zamanda Sasani Devleti'nin himayesi altında yaşayan birçok nüfuzlu Part ailelerinin siyasi faaliyetleri de bu devleti zor durumda bırakacaktır. Ama Erdeşir'in Hürmüzgân Muharebesi sonucu Partlara karşı başarılar elde etmesi, Sasani Hanedanı'nın İran'da siyasi bir teşekkül olarak kurulmasına ve bu siyasi teşekkülün 400 yıldan fazla bir süre aralıksız devam etmesine büyük katkı sağlamıştır. Erdeşir'in bu siyasi teşekkülünü daha sonra Zerdüşt dini ile birleştirmesi, Sasanilerin, ülke içinde ve dışında oldukça etkin bir devlet konumuna ulaşmalarını sağlamıştır. Dolayısıyla Hürmüzgan Muharebesi'nin uzun vadeli sonuçları sadece Doğu coğrafyasına değil aynı zamanda Batı coğrafyasına da etki edecektir. Bununla birlikte Armenia bölgesine kaçan bazı Part grupların burada Sasaniler aleyhinde faaliyetlerde bulunması, Armenia ve Sasani ilişkilerini gerek siyasi gerekse de dini açıdan yeniden şekillendirecektir. Armenia meselesine sürekli dâhil olan Roma Devleti'nin de bu meseleyi kendi dış politikasının ana unsurlarından biri haline dönüştürmesi ve dolayısıyla bu sorunu geniş bir sahaya çekmesi, Doğu ve Batı çatışmasını derinden körükleyecektir. Bu bağlamda yaşanılacak tüm bu hadiselerin başlangıç noktasının, Sasanilerin kuruluş belgesi olan Hürmüzgan Muharebesi'nde saklı olduğu bir gerçektir.

Kaynakça

- [1] Agat'angelos (1976), Patmut' iwn Hayoc, (Çev. Robert W. Thomson), History of Armenians, University of New York, Albany.
- [2] Agathias (1975), Historiae, (Çev. Joseph D. Frendo, Talter De Gruyter), Berlin- New York.
- [3] Ahd Ardashîr (1348/1969), (Çev. Mohammad Ali EmamShooshtari), Tahran.
- [4] Adrian, D. Bivar, (1998), Encyclopaedia Iranica E. Yarshater (Ed.), Estakr (C. 8, 643-646), Mazda Publishers, New York.
- [5] Alram, Michael (1999), The Beginning of Sasanian Coinage. Bulletin of the Asia Institute. S. 13, (67-76).
- [6] Alram, Michael (2008), "Early Sasanian Coinage", The Sasanian Era the Idea of Iran Volume III, S. Curtis and S. Stewart (Ed.), (C. 3, 17-30), I. B. Tauris, London.
- [7] Altungök, Ahmet (2015), İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi, Hikmet Yayınevi. İstanbul.
- [8] Abedi, Farzad (2019), "Zeus Kültündeki Greko-Pers Etkileşimler", Journal of Universal History Studies, S. 2, Aralık, (269-287).
- [9] Badenc, M (1393/2014), "Darabgird", Dânişnâme-yi Cihân-i İslam, C. 16, Tahran.
- [10] Bakır, Abdulhalik ve Ahmet Altungök (2014), "Erken Ortaçağların Şehirler Topluluğu: Medâ'in", Belleten, S. 281, Nisan, (1-40).
- [11] Beyani, Şirin, (1377/1999), Tisfün ve Bağdad Der Gozar-i Tarih, Tahran.
- [12] Beyani, Şirin (2020), Eşkanilerin (Partların) Düşüşü ve Sâsânilerin Yükselişi. (Çev. A. H. Toğay), Selenge Yayınları, Ankara.
- [13] Bonner, Michael (2020), The Last Empire of Iran, Gorgias Press. New Jersey.
- [14] Bosworth, Edmund (2012), "Arrân", Encyclopaedia of Iranica: Vol 5, New York.
- [15] Brosius, Maria (2020), A History of Ancient Persia, Wiley-Blackwell, New Jersey.
- [16] Bundahišn (1392/2013), (Çev. Mehrdad Bahar), Neşr-î Tus, Tahran.
- [17] Christensen, Arthur (1385/2006), İran Der Zamân Sâsânîyân, (Çev. G. R. Yasmi), İntişârât-ı Muasır, Tahran.
- [18] Cinemre, İlhami Tekin (2018), Geç Antik Çağda Romalılar ve Sasaniler Arasında Armenia (224-451), İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- [19] Cinemre, İlhami Tekin (2022), "Geç Antik Çağ Armenia'sında Kimlik Paradigması: Armenialılar Ermeni Midir?", Belleten, S. 305/86, Nisan. (61-88).
- [20] Çubuk, Ceren Pilevneli, (2021), II. Theodosius'un Batı Politikası: Diplomasi ve Savaş, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- [21] Daryae, Touraj (2009), Sasanian Persia The Rise and Fall of an Empire, New York.
- [22] Daryae, Touraj (2010), "Ardaxšîr and the Sasanians Rise to Power", Studia Classica Et Orientalia, S. 1, (236-255).
- [23] Debevoise, Neilson C (1938), A Political History of Parthia, Chicago University Press, Chicago.
- [24] Dēnkard IV (1393/2014), (Çev. Maryam Rezaee), Neşr-i İlmi, Tahran.
- [25] Diakonoff, Mikhail (1351/1962), Eşkânîyân, (Çev. K. Kişaverz), İntişârât-ı Peyam, Tahran.
- [26] Dio Cass (1927), Rhomaika, (Çev. E. Cary), Harvard University Press, Cambridge.

- [27]Ebû Ali Bel'amî, Tarih-i Belamî (1353/1974). (Tsh. M.T. Bahar, M. P. Genabadi), İntişârât-î Zavar, Tahran.
- [28]Ebu Hanife Dîneverî, Ahbâr'üt-Tivâl (1371/1992), (Çev. M. Damğani), İntişârât-ı Bünyad-ı Ferheng, Tahran.
- [29]Ebû Mansur Seâlibî (1368), Ğureru Ahbâri Mülûki'l-Furs ve Siyerihim (Çev. M. Fazaeli), Neşr-i Nokre, Tahran.
- [30]Ebu Muhammed Makdisi (1379/2000), Ahsenü't Tekasim (Çev. A. N. Münzevi), İntişârât-ı Bünyad-ı Ferhengi, Tahran.
- [31]Ebul Kasım Firdevsî (1395/2016). Şehname (Nşr. F. Cüneydi) İntişârât-ı Belh, Tahran.
- [32]Frye, Richard N (1968), The Political History of Iran Under the Sasanians, E. Yarshater (Ed.), The Cambridge History of Iran, İçinde (C.3, 116-180), Cambridge Press, Cambridge.
- [33]Frye, Richard N (1984), The History of Ancient Iran, C. H. Beck, München.
- [34]Frye, Richard N (1989), Encyclopaedia Iranica E. Yarshater (Ed.), "Bâzrangî", C. 4, 16, Mazda Publishers New York.
- [35]Ghirshman, Roman (1350/1971), Tarih-i İran Ez Âğâz Ta İslam, (Çev. M. Muin), İntişârât-ı İlmi ve Ferhengi, Tahran.
- [36]Hamza İsfahani (1395/2016), Tarih-i Peygamberan ve Şâhân, (Çev. C. Şoar), İntişârât-ı Tarih, Tahran.
- [37]Herodianus (1961) Ab Excessu Divi Marci, (Çev. E. C. Echols), University of California Press, California.
- [38]Herzfeld, Ernst (1935), Archaeological History of Iran, Oxford University Press, Oxford.
- [39]İbn Vâzih el- Ya'kübî (1382/2003), Tarih-i Ya'kübî, I, (Çev. M. İ. Ayeti), İntişârât-ı İlmi Ferhendi, Tahran.
- [40]İbn'ül Bellî (1385/ 2006), Farsname, (Tsh, N. Rayned), İntişârât-ı Esatir, Tahran.
- [41]Jens, Kröger (1993) "Ctesiphon," Encyclopaedia Iranica, C. 4, New York.
- [42]Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân [Erdeşîr-i Bâbekân Destanı] (2021), (Çev. A. H. Toğay), Selenge Yayınları, İstanbul.
- [43]Keyani, Y (1374/1995), Payitahthâ-yi İran. İntişârât-ı Miras-ı Ferhengi, Tahran.
- [44]Lukonin, Vladimir (1350/1971), Temeddün İran Sâsânî. (Çev. İ. Reza), İntişârât-ı İlmi Ferhengi, Tahran.
- [45]Markwart, Josef (1371/1992), İranşehr Ber Mebani Coğrafya-yi Movsēs Xorenac'î, (Çev. M.Ahmedi), İntişârât-ı İttılaat, Tahran.
- [46]Meşkûr, Cevad (1363/1984), İran Der Ahd-ı Bastan, İntişârât-ı Sazman, Tahran.
- [47]Meşkûr, Cevad (1388/2009), Tarih-i Siyasi Sasaniyan, İntişârât-ı Dünya, Tahran.
- [48]Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî (1363/1984), Tabakat-ı Nasîrî, (tsh. A. Habibi) , İntişârât-ı Bünyad-ı Ferhengi, Tahran.
- [49]Movsēs Xorenac'î (1978), Patmut' iwn Hayoc', (Çev. Thomson, Robert W), Harvard University Press, Cambridge.
- [50]Muhammed Reza Naci ve Cevad Nistani, "İsthar", Dânişnâme-yi Cihân-i İslam, C. 8, Tahran.
- [51]Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas (1318/1939), (Nşr. Melik El Şûra-i Bahar), Tahran.
- [52]Name-ye Tansar be Goshnasb (1392/2013), (Tsh. Müctebi Minovi), İntişârât-ı Dünya, Tahran.
- [53]Orosius (2010), The Seven Books of History Against the Pagans, (Trans. A.T. Fear), Liverpool University Press, Liverpool.
- [54]Oryan Saeed (1392/2013), Rahname - i Katibehâ- İrani Miyane, İntişârât-ı İlmi, Tahran.

- [55] Olbrycht, Marek Jan (2016), “Dynastic Connections in the Arsacid Empire and the Origins of the House of Sāsān”, V. S. Curtis, E. J. Pendleton, M. Alram, T. Daryaee, *The Parthian and Early Sasanian Empires: Adaptation and Expansion*, İçinde (C. 5, 23-35). Oxbow Books, Oxford.
- [56] Perviz Recebi (1382/2003), *Hezarhâ-i Gomşode Sasaniyan*, Neşri Tus, Tahran.
- [57] Pigulevskaia, Nina (1372/1993), *Şehirhâ-yi İnan Der Ruzgar-i Partiyan ve Sāsânîyân*. (Çev. İ. Reza), *İntişârât-ı İlmi Ferhengi*, Tahran.
- [58] İneyatullah Reza ve Ali Musevi (1393/2014), “Tisfûn” *Dâiret’ül Maârif-i Bûzûrg-i İslam*, C. 16, Tahran.
- [59] Rezakhani, Khodadad (2017), *ReOrienting the Sasanians East Iran in Late Antiquity*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- [60] Roozbeh Zarrinkoob ve Ali Hüseyin Toğay, “Göktürklerdeki “Kut” İle Sasanilerdeki “Farrah” (Xvarrah) Kavramları Arasındaki Benzerlikler”, *USAD*, S. 17, Ocak. (113-134).
- [61] *Şâyest Nê Şâyest*, (1369/1990), (Trans. Katayun Mazdapor), *Pejuheş-i Ulûm -i İnsani ve Muta’alat-ı Ferhengi*, Tahran.
- [62] Schippmann, Klaus (1396/2017), *Mebani Tarih-i Sāsânîyan*. (Çev. K. Cihandari), *İntişârât-ı Farzan*, Tahran.
- [63] Shahbazi, Shapur (2012), “Hormozdgān”, *Encyclopaedia Iranica*, C. 5, New York.
- [64] Sheldon, Rose Mary (2010), *Rome’s Wars in Parthia: Blood in the Sand*. Vallentine Mitchell, London.
- [65] Sivrioğlu, Ulaş Töre. (2023). *Perslerin Ardından İnan Sāsâniler Dönemi*, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul.
- [66] Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Tarih-i Taberî II*, (1352/1973), (Çev. Ebulkasım Pâyende), *İntişârât-ı Esatir*, Tahran.
- [67] Tafazzoli, Ahmad (1318/1939), *Tarih-i Edebiyat-ı İnan Piş Ez İslam*, *İntişârât-ı Sohen*, Tahran.
- [68] Toğay, Ali Hüseyin (2023), *Sasani Devletinin Tarihi Kaynakları*. Berikan Yayınları, Ankara.
- [69] Toğay, Ali Hüseyin (2023), *Part Tarihine Giriş*, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul.
- [70] Vendayi, Milad (1398/2019), *Şahân Ber Seng*, *İntişârât-ı Vahid-i Sanâti*, İsfahan.
- [71] Walther, Hintz (1385/2006), *Yafteha-yi Taze Ez İnan Bastan* (Çev. R. Pervizi), *İntişârât-ı Kaknus*, Tahran.
- [72] Widengren, Geo (1970), “The Establishment the Sassanian Dynasty in the Light of New Evidence in Persia”, *La Persia Nel Medioevo*, S. 21, (711-780).
- [73] Wiesehöfer, Josef (1986), *Ardaşir i i. History*, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. 2, New York.
- [74] Wolfgang Felix & Wilferd Madelung (1995), “Deylamites,” *Encyclopaedia Iranica*, Vol. 7, New York.
- [75] Wolski, Josef (1383/2004), *Şehinşah-ı Eşkânî*. (Çev. M. S. Ferr), *İntişârât-ı Kaknus*, Tahran.
- [76] Xavier de Planhol and Bernard Hourcade (2017), “Kerman ii. Historical Geography,” *Encyclopaedia Iranica: V ol. XVI*, New York.
- [77] Yücel, Muhammed, (2018), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Pers Varlığı (M.S 224-651)*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- [78] Zand-ı Wahman Yaşt (1382/2003), (Çev. M.T. Rashed Mohassel), *Institute for Humanities and Cultural Studies*, Tahran.
- [79] Zerrînkûb Abdülhüseyin ve Ruzbeh Zerrînkûb (2019), *Sāsânîlerin Siyasi Tarihî*, (Çev. A. H. Toğay), *Önsöz Yayıncılık*, İstanbul.
- [80] Zerrînkûb, Abdülhüseyin (1394/2015), *Tarih-i Merdum-i İnan*, C. I, *İntişarat-ı Emir Kebir*, Tahran.

EKLER

Ek-1: Erdeşir ve Ardavân Arasındaki Hürmüzgân Muharebesi'ni Yansıtan Rölyef.

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Hormuzdan#/media/File:ArdachirVictory01.JPG.

Ek- 2: Erdeşir'in Hürmüzgân Muharebesi'nden Sonra Nakş-ı Rüstem'de Oydurduğu Rölyef.

Kaynak: Ali Hüseyin Toğay.